

CIRCARIA FRISIAE

Origo et evolutio Ordinis nostri in hac regione omnino est specialis, et quoad multa valde differt ab aliis circariis. Sunt Frisones gens germanica, littora Maris Septentrionis habitans. Terra eorum, lutosa et plana, impetui maris semper est exposita et saepissime submersa. Mare magnas partes eius deglutivit, quas zelus hominum ingenti labore partim tantum potuit recuperare, novas tamen terras saepe obtinens, alluviones illius aggeribus cingendo. Ita Frisia faciem suam geographicam a saeculo XII omnino mutavit, ubi nunc est terra, saepe quondam erat mare et vice versa.

Frisia proprie dicta, ubi adhuc hodie lingua frisica viget, et Groningana provincia, ubi a saeculo XIV huic linguae paulatim saxonica est substituta¹⁾, pertinent ad regnum Neerlandiae, Frisia Orientalis vero ad Germaniam. In hisce tribus regionibus contiguas, quorum evolutio historica inter se differebat, Ordo noster possedit unam ex florentissimis suis circariis, multaque coenobia utriusque sexus²⁾, in Frisiae autem partibus prope Bremen et in Holsatia sitis, nulla. Ne una quidem dioecesis extitit in Frisia, sed tota haec regio pertinuit ad jurisdictionem episcoporum distantium. Definitio limitum inter has dioeceses in Frisia est satis intricata. Hodierna provincia Frisiae spectabat ad Utrecht, praeter pagum Achtkarspelen, qui pertinuit ad episcopum Monasteriensem, cui etiam maior pars provinciae Groninganae erat addicta. Ad Osnabrugensem dioecesim spectabant quinque parochiae in pago Westerwolde, regio meridionalis fluviorum Tjamme et Zijpe, et aliquae partes interea in mari submersa. In Frisia Orientali pertinuerunt ad archidioecesim Bremensem terrae Aurich, Borkum, Norden, Harlingen, Astringen, Rüstringen; ad Monasteriensem vero dioecesim spectabant Emsigerland, Reiderland, Overledingerland, Mormerland et Langenerland. Anno 1559, postu-

¹⁾ Vulgo „Niedersächsisch“, sive „Plattdeutsch“. Quae mutatio in Frisia Orientali eodem circiter tempore videtur esse facta.

²⁾ Pars Orientalis Provinciae Frisiae, forte prae multitudine Praemonstratensium, vocabatur „Alba Ostergo“.



lante Philippo Rege Hispaniae, ad quam Neerlandia tunc spectabat, 17 novi episcopatus in Belgio et in Neerlandia sunt conditi. In Frisia erectae sunt dioeceses Leovardiensis et Groningana.

Frisones, ab initio libertatis suae avidissimi, ingerentiam alienigenarum semper aegre tulerunt in foro tam civili quam ecclesiastico. Principes non habuerunt, sed terra eorum erat conglomeratio rerumpublicarum rusticorum. Quae respublicae, parvae et numerosae, inter se erant independentes, unaquaque habente suas proprias constitutiones juridicas. Systema hoc oligarchicum feodalia jura non toleravit, nec decimas, nec commendas. Potestatem habuerunt abbates, consules iudicesque pagorum libere electi, capitanei et „grietmanni“. Magni momenti ibi erant organizationes ad erigendos et instaurandos aggeres et „aqueducta“³⁾ ad protegendam terram a fluctibus, vulgo „dijkvesten“, et „zijlvestenijen“, in quibus abbatiae nostrae magnam habuerunt partem. Paulatim in Frisia orta est nobilitas rustica. Frisia Orientalis facta est comitatus S. Romani Imperii, Occidentalis vero omnino independens fuit usque ad annum 1498. In pagis inter Lavicam et Amasum sitis (Ommelanden), civitas Groningana potestatem sibi arripuit. Circa annum 1500, Dux Saxoniae, postea etiam Comes Frisiae Orientalis, et Dux Gelriae, studuerunt impetere in libertates Frisonum, in qua lite victor evasit Carolus V. Imperator, qui annis 1515/24 Frisiam, et anno 1536 Groningam Neerlandiae incorporavit.

Etiam episcoporum potestas in Frisia erat valde restricta; practice enim transierat ad archidiaconos, qui non erant delegati, sed vere ordinarii. Etiam parochi, qui semper libere eligebantur a plebe, nec unquam nominabantur ab auctoritate ecclesiastica, facultatibus et privilegiis gaudebant longe maioribus, ex iure consuetudinis longaevae, quam alibi. Episcopi longe distantes per sic dictos „praepositos“ erant repraesentati, qui saltem in Monasteriensi parte, erant laici uxorati. Frisones, de auctoritate extranea non libenter curantes, nonnumquam aperte inobedientes, ad illam non facile recurrerunt, ita ut in Archivis Vaticanis, et in Actibus Capitulorum Generalium relative pauca inveniantur „Frisica“.

Ordo noster Frisiam nequaquam ingressus est nec ibi propagatus per fundationes nobilium, canonicos eius ab exteris advocantium, sed ex pietate parochorum vel rusticorum, qui vitam claustralem amplexi, huic Ordini bona fama gaudenti fundationes suas iam existentes, post maturam deliberationem aggregaverunt. Ita egerunt Fridericus parochus in Hal-lum, Sibo et Tjallingus fundatores Lidlumenses, Buwo, Gerco, et ambo Emones in Florido Horto. Reliquae fundationes videntur esse factae per

³⁾ Sic appellabantur in documentis medii aevi „slusae“ (Schleusen, écluses).

abbates et praepositos ipsos, cum adiutorio rusticorum benefactorum, quorum nomina generatim sunt ignota⁴⁾). Numerus religiosorum, ut infra adhuc exponemus, in hac circaria insolitae erat magnitudinis, praesertim in abbatibus virorum. Distributa erat haec multitudo in grangias ubique dispersas, sed etiam fundationes videntur esse factae ad eam minuendam. Praesertim religiosi abbatiarum Doccumensis et Mernensis ineunte saeculo XIII in omnes partes evolaverunt velut examina apum, et maxima pars fundationum in circaria debetur eis⁵⁾).

Patriarcha Ordinis in Frisia, Beatus Fredericus, religionem quidem Praemonstratensem in abbatia neerlandica (Marienweerd) noscere et aestimare didicit, abbatiam autem suam subdidit paternitati alienae cuiusdam canonicae, nempe Steinfeldensi, quod postea, ut suspicamur hortum, fecerunt etiam Merna et Doccum. Etiam Emo Floridum suum Hortum primo canonicae cuidam circariae Westfaliae submitit; quod cum non successerit, nec ille quaesivit tutelam alicuius abbatiae circariae Brabantiae, sed adivit archicoenobium ipsum. In posterum, Wittewierum sola directa erat versus Praemonstratum, dum reliquae abbatiae arcte nexae erant Steinfeldiae, cuius abbas semper in praxi erat „visitor natus“ in circaria Frisiae, sed alios abbates ad hoc delegare solebat⁶⁾).

Extensio circariae, medio saeculo XIII, videtur fuisse amplior per aliquod tempus. Catalogorum antiquissimus, Ninivensis I, in quo nullum monasterium occurrit post annum circiter 1247 fundatum, enumerat tantum quinque abbatias virorum, scilicet Hortum et Vallem Stae. Mariae,

⁴⁾ Schildwolde, fundatio independens sacerdotis cuiusdam in proprium emolumentum, a familia illius dotata, monasterium vere duplex sub praeposito (communitas clericorum, conversorum et sororum, *Gesta Abb.* p. 235) forte optimum paradigma praebet pro moribus huius gentis circa fundationes monasteriorum. Generatim enim etiam domus Ordinum Sti. Augustini et Benedicti simili modo ibidem erant conditae et constitutae. Quod systema Frisones videntur habuisse aliquo modo pro proprio quodam nationali, quod et pertinaciter defenderunt contra ingerentias exterorum. Licet supponere, Schildwoldiam non fuisse unicam domum Ordinis in hac circaria, hoc vel simili modo fundatam, etsi certe non omnes fundatores fuissent homines tam effraenati quam Herdericus.

⁵⁾ Eas in hoc casu forte esse factas ex schismate quodam, ex aversione Frisonum contra innovationes a superioribus Ordinis impositas, vide infra.

⁶⁾ Steinfeldiae, saeculo XIII, semper commorabantur aliqui fratres Horti Stae. Mariae, „ut hinc inde mutua dilectio non tepesceret“ (*Gesta Abb.* p. 51)

Doccum, Mernam et Floridum Hortum⁷⁾. Catalogi SLV (1270/90) Frisicae Circariae insuper adscribunt canoniam Clarholtensem⁸⁾, et tria monasteria Neerlandiae meridionalis, videlicet Bernam, Insulam et Sinum Stae. Mariae. Cum hae canoniae apud illos simul circariis Westfaliae et Brabantiae respective sint addictae, ex aliis casibus analogis licet concludere, eas inter annos 1250 et 90 ad tempus nomen dedisse Frisicae, dein vero fuisse reversas ad circarias vicinas, ad quas secundum Ninivensem I iam antea pertinerant, et secundum catalogos recentiores (HTWA), et in posterum semper spectabant. Hugo aperte errat, attribuendo omnia monasteria Neerlandiae circariae nostrae Frisiae, nec prorsus elucet, unde hunc errorem potuerit haurire, cum contrarium a fontibus localibus innuatur, a fontibus autem Ordinis clare probetur. Inter comites Hollandiae et Frisiam, illo saeculo XIII, saepius saevierunt bella, et libertatis suae avidi, episcopis Ultrajectensibus, dominationem plenam aspirantibus, speciatim erant infensi Frisones, qui propter hoc magis tendebant versus Saxoniam et Germaniam⁹⁾. Ut iam vidimus, patres circariae, Fredericus et Emo, canoniis Brabanticae circariae ne quidem paternitatis ligamine voluerunt iungi. In rebus curiarum, conversorum, et monasteriorum duplicium, circaria Frisiae, ab initio sicut in posterum, via prorsus aliam est ingressa quam abbates Hollandiae, Geldriae et Brabantiae. Ceteroquin clare patet ex actibus Capitulorum Generalium, qui expresse Marienweerd, anno 1536, attribuunt Circariae Brabantiae, ad initium usque saeculi XVII limites circariarum semper mansisse eosdem qui fuerant statuti circa annum 1300. Admittendum est tamen, has

⁷⁾ Cat. Ninivensis II, qui nullam facit distinctionem inter circarias, easdem domus adducit. Parthenones omittit, in fine tamen adiungit indicem pretiosum asceteriorum Circariarum Vadegotiae, Ilfeldiae, Hungariae et Frisiae, qui videtur esse completus et fidelis, et praebere statum exactum circa annum 1235: „In frisia sunt hec. filia dokinghe monasteriens. dyoc: porta ste. marie — filia clarholtensis, eiusdem dioc.: Skedwald — filia dokinghe. monasteriens. dyocesis: Bertze. Ergo licet supponere, reliqua asceteria „sui juris“ in nostra circaria esse fundata post annum circiter 1235.

⁸⁾ Notandum est, Herdericum praepositum monasterium suum Schildwolde primo posuisse sub tutela Ludgeri abbatis Clarholtensis (1217/34, cf. vol. I 174), quod tamen abbates Frisiae non habebant ut verum ligamen paternitatis, sed ut tutelam quandam „ad personam“ tantum (vide *Gesta Abb.* p. 227).

⁹⁾ Quod lucide exponit M. P. v. BUIJTENEN, in excellenti suo opere „*De Grondslag van de Friese Urijheid*“ (Assen 1953) pp. 127/50

circumscriptiones fuisse pluries „pro forma tantum“; Capitulum Generale, quoad visitationes saltem, parum de illis curabat, et omni tempore nominabat praelatos ex utraque circaria ad visitandas domus Ordinis „in partibus Hollandie, Gelrie, Frisie et Brabancie“.

Notandum est, Catalogos SLV enumerare separatim canonicas „Merna, Sigeberch et Werethe“, quae probabiliter sunt eadem ac Aland, Langen et Barthe¹⁰⁾. Hoc innuit, dicta coenobia medio saeculo XII non pertinuisse ad circariam Frisiae. Anxie retinuerunt enim hae domus, ultra Amasum in Frisia Orientali sitae, etiam in posterum „vetus systema friscum“, id est monasterium vere duplex, sub praeposito nulli abbati alienigenae subiecto. Opinamur ergo, illas domus esse ortas ex schismate. Videtur quod iam anno 1204 abbas quidam Doccumensis, incontentus de innovationibus a visitatore alienigena impositis (praesertim de segregatione mulierum a viris), cum magna turba religiosorum utriusque sexus secesserit ultra Amasum, ubi Barthense et postea Palmarense monasterium fundavit¹¹⁾. Simili ex causa, post annum 1235, Langen et Aland possunt esse exortae et Merna. Qua ex dissensione probabiliter non nisi sero, et forsitan coacte, circariae nomen dederunt hae coenobia ante annum 1287¹²⁾. Tria coenobia minora Frisiae Orientalis, quae videntur habuisse eandem normam (Hopels, Koldinne et Scona Mora) elanguerunt, et finaliter ab Ordine defecerunt.

Coniecturae tantum sunt haec, sed multa sunt indicia, eas habere suam probabilitatem. Tamenetsi abbates circariae, Praemonstrato et Steinfeldiae obedientes, systema supradictum partim mutare studuerint, de abolitione monialium, a Capitulis Generalibus ab anno 1140 saepius instanter inculcata, minime curaverunt, immo monasteria vere duplicia in hac circaria toleraverunt usque in finem. Omnis fere fundatio in hac circaria videtur primitus esse facta ut monasterium duplex. Postmodum autem vel viri, vel mulieres praevaluerunt in singulis domibus duplicibus. Si viri, translatae sunt mulieres¹³⁾, si mulieres, paulatim viri

¹⁰⁾ Cf. vol. I 274/75. Palmar in hisce catalogis est omissa, nisi forte lateat sub voce „Balna Insula“, de qua vide infra suo loco.

¹¹⁾ Chron. Emonis ed. FEITH p. 4. Vide infra apud Barthe, Kusemer, Palmar, et Dokkum.

¹²⁾ In Ind. Vis. 1290 iam omnia sunt inserta. Tamen non clare patet, num tunc revera iam pertinuerint ad circariam, quod cum certitudine elucet e catalogis post annum 1290 redactis.

¹³⁾ Fridericus iam mature (1170) sorores suas transtulit in Bethlehem. Secutae sunt aliae abbatiae, instantibus probabiliter abbate Generali, et abbate Steinfeldensi (Lidlum 1186, Merna 1204, Dokkum eodem anno?, Floridus Hortus 1214).

reducti sunt ad communitatem parvam, quorum praepositus tot solummodo sacerdotes et conversos admittebat ad professionem, quot necessitas videbatur exigere¹⁴). Monasteria vero duplicia in Frisia Orientali sita, hanc evolutionem non sunt secuta¹⁵). Asceteria orta per translationem sororum ex monasterio primitus duplici (Bethlehem, Bajum, Nijeklooster, Weerd, et Oldenklooster), in circaria, sicut de more in Ordine, semper habebantur ut partes integrantes abbatiae matris, et ideo in nullo catalogo enumerantur¹⁶). Post annum 1200 quidem habent sua bona propria, sed ab abbate sunt administrata, qui semper et sigillavit pro utroque monasterio. Quibus asceteriis praefuit prior ad nutum abbatis. Initio hi priores pariter vocati sunt praepositi¹⁷).

Reliqui parthenones circariae erant praepositurae sui juris. Praepositi, licet nullus eorum videatur fuisse infulatus, quoad omnia sunt aequiparati abbatibus. Habebant, sicut illi, unum vel duos capellanos, eligebantur libere a monialibus (et a canonicis, si tales aderant), generatim e gremio abbatiae cuiusdam, et saepe munere visitorum in circaria fungebantur. Langen, de quo subsistunt archiva ampliora, forte est optimum exemplum monasterii duplicis Ordinis nostri. Praeerat ambabus communitatibus praepositus tamquam praelatus ordinarius, ad cuius nutum erat prior gubernans viros, et priorissa praesidens coetui virginum. Certum est, in fine haec monasteria duplicia (Aland, Langen, Palmar, aliquomodo etiam Merna) a paucis tantum sacerdotibus fuisse habitata¹⁸). Tempore suppress-

¹⁴) Quod, ad annum usque 1317, in toto Ordine erat in usu, sed postea, praeter in Frisia, praecipue in circariis Poloniae, Bohemiae et Moraviae. Capitulum Generale videtur saeculis XIV et XV, instituisse in abolitionem huius status. Si in fine saec. XV. vel postea aliquod asceterium Frisiae voluit sacerdotes recipere in professionem, Capituli licentiam petiit et obtinuit (Act. Cap. Gen. 60, FRIEDLAENDER 1267). Praepositus Schildwoldensis cum recepisset professionem canonici cuiusdam anno 1538 absque licentia, Capitulum illam declaravit validam sed non licitam (Act. Cap. Gen. Laon 324/25).

¹⁵) Quod videtur confirmare hypothesim nostram supra expositam, illa nempe esse orta ex schismate.

¹⁶) Cat. P solus eas habet ex additamento ab ipso Lepaige apposito. Nec inveniuntur hae domus in Cat. Vis. 1290.

¹⁷) *Gesta abb.* p. 148, et alibi.

¹⁸) Monasterium duplex de Selwerd O. S. B. prope Groningam, praeclarum et dives, anno 1507, praeter multas moniales et abbatem, quatuor tantum habuit monachos (REIMERS FPU nr. XLIX). Monasteria duplicia aliorum ordinum, ideo et nostri tunc vix ab hoc differebant. — Si communitas virorum erat parva, praepositi canonicos suos ad tempus solebant mittere ad magnam quandam abbatiam, ut disciplinam Ordinis addicerent (*Gesta Abb.* p. 232).

sionis communitates virorum ibi aut erant exstinctae, aut redactae ad praelatum et unum alterumve capellanum.

Notandum est, coenobia virorum omnium Ordinum in Frisia, a saeculo XV, constitisse plus minusve religiosis alienigenis. Invenimus enim in circaria nostra hoc tempore iam fere nullum nomen friscum, sed omnes religiosi et superiores, ut ex cognominibus neerlandicis facile dignoscitur, exorti erant ex Geldria, Rhenania et Flandria, vel Hollandia, dum moniales manserunt semper indigenae.

Sicuti evolutio monialium, etiam status curiarum et conversorum in hac circaria erat specialis et insolitus. Dum in aliis circariis systema „autarchiae“ oeconomicae, quo bona per conversos in grangiis seu curiis distributos erant excolta, saeculis XIII/XIV definitive fuerat derelictum, in Frisia haec praxis viguit usque in finem. Non tantum abbatiae, sed etiam asceteria multas possederunt curias (Lidlum: 12), vulgo „uithoven“ seu „voorwerken“ nuncupatas. Curiis maioribus praefuit prior, ut v. g. in Bakkeveen, cui adiuncti erant aliqui sacerdotes, praesertim ubi schola et parochia curiae erant adnexae. Minores regebantur a „grangario“, qui saepe erat conversus. Ut constat de curiis canonicae Langen, non tantum conversi laborabant ibi, sed etiam conversae, et quidem adhuc saeculo XV. Conversi interdum erant viri magni momenti in vita publica. Numerus conversorum utriusque sexus erat primis saeculis ingens. Cum, anno 1287, tota Frisia devastata esset diluvio terribili, et ubique esset relatum, omnes hanc terram habitantes periisse fluctibus, Abbas Generalis eo statim profectus, visitationem instituit ad inquirendum, quot religiosi in singulis coenobiis essent aquis superstites¹⁹⁾. Absque dubio multi perierant²⁰⁾, et tamen inventi sunt in tota circaria adhuc 3636 religiosi (monialibus inclusis), e quibus debebant in solo Florido Horto mille, in Lidlum 600, in Dokkum, et in Mariengarde 400. Nullibi in Ordine nostro umquam tantae communitates extiterunt. Cum maxima pars huius multitudinis certe constaret conversis, facile est intellectum, illos Ordini saepe fuisse maximum in onus et in scandalum.

Quoad apostolatam et curam animarum, Ordo noster quam maxime est meritus de Frisia. Ante annum 1163, praeter duas canonicas O. S. A., hic populus rudis, in religione christiana non ubique satis fundatus, nulla habuit coenobia, quae curae animarum et praedicationi se devoverint.

¹⁹⁾ Quae visitatio facta est triennio post diluvium, id est an. 1290 (WUMKES p. 42). HUGO falso eam ponit serius, nempe in annum 1317 vel 1327.

²⁰⁾ Vineae Domini tunc penitus erant deleta et evacuata. In Lidlum 40 religiosi tantum perierant (WINSEMIUS p. 175).

Mox Ordo noster hac in re omnino primatum habuit, praesertim in Frisia Orientali. Duae eius abbatiae praecipuae, Mariengarde et Wittewierum, fundatae sunt a parochis, quibus etiam postea cordi fuit cura animarum. Paucas ceteroquin ecclesias incorporatas habuerunt canonicae, praeter Lidlum, quod sicut Doccum, exercuit jura archidiaconalia.

Canonicos fuisse expositos in parochiis iam maturo saeculo XIII, patet ex „Gestis Abbatum“²¹⁾. Sed modus providendi ecclesiis parochialibus differebat ab illo, qui vigeat in aliis circariis. Iam supra diximus, populum in hac regione elegisse suos parochos, immo in ecclesiis incorporatis abbatibus nil supererat nisi ius quoddam praesentationis. Ex indice parochorum ante annum 1580 patet²²⁾, nequaquam omnes parochos in hisce ecclesiis fuisse ex Ordine. Tamen abbas mansit summus dominus (persona) earum, habuitque in illas jura, et praesertim onera. Praepositurae et asceteria nonnisi raro possederunt ecclesias. Ita potens canonica Langen non videtur ullam habuisse; tamen videtur constare, canonicos eius curam animarum exercuisse in tota regione Emdana (Kromme Horn) per saecula.

Etiam quod ad culturam profanam attinet, Praemonstratensium merita in hac regione haud facile superaestimantur: in siccandis enim paludibus, in miricis culturae adaptandis, in aggerandis partibus marinis, sicut et in instruendis populis magna praestiterunt. Emo et Fridericus, viri saepe laudati, excelebant litteris, quas in exteris universitatibus addidicerant. Ergo haud mirum, etiam fundationes illorum hoc spiritu studiorum fuisse imbutas. Mox enim fundaverunt scholas, non solum in canoniis, sed etiam in grangiis et asceteriis, quod laudabile opus prosecuti sunt successores. Imprimis quidem hae scholae ad educationem futurorum membrorum Ordinis erant destinatae, sed partim etiam filiis laicorum patebant. Ita, saeculo XIII, florebant studia et litterae in circaria Frisiae ut vix in alia; multi canonici erant „magistri“, et reliquerunt nobis scripta, quae pro historia Frisiae et totius Ordinis sunt pretiosa valde²³⁾. Sed Praemonstratum, scholis et studiis infensum, talia non toleravit²⁴⁾, et

²¹⁾ ed. WYBRANDS (secundum quam semper citamus) pp. 109, 182, cf. 240.

²²⁾ MS REITSMA XIX

²³⁾ Gesta videlicet Abbatum Orti Stae. Mariae, Chronicon Emonis, quibus adiungendus est scriptor quidam saec. XVI, Sibrandus Leo. Editiones vide infra.

²⁴⁾ Huius rei causa est amor contemplationis exaggeratus, manichaeismum interdum sapiens, et studia habens pro vanitate quadam nociva. Spiritus ille Gallis videtur fuisse proprius. A Cluniacensibus exiens, praeter Cistercienses etiam nostrum Ordinem attigit.

ideo, eodem quoque saeculo, scholae omnes videntur cessavisse. Sed etiam studia postmodum sunt neglecta in circaria. Patet tamen ex Sibrando Leone, historiographo Ordinis peritissimo, saeculis XV et XVI canonicas multos misisse canonicos ad extra propter studia. |

A saeculo XIV, monasteria Frisiae occidentalis coeperunt dilabi, praesertim propter bella hos pagos continuo lacescentia. Erant enim in Frisia duae factiones, „Vetkoperani“, et „Schiringi“ nuncupati²⁵). Omnis civitas, ordo, nobilis, vel pagus alterutri adhaesit. Praemonstratenses cum Vetkoperanorum partes sint secuti, multa passi sunt a Cisterciensibus, et ab aliis, qui Schiringiis adhaeserunt. Monasteria enim in Frisia exercitiis conversorum invicem debellavisse, et sibi mutuo multa damna intulisse, est ploranda veritas²⁶).

Sub fine saeculi XV, monasteria circariae sunt reformata, quod partim debetur influxui Windeshemensium. Aliquae domus iam antea perierant, partim fluctibus submersae, ut Palmar, partim suppressione, vel transitu ad alium Ordinem, ut tres parthenones in dioecesi Bremensi siti. Post medium saeculum XVI, cum coepit ingruere haeresis omnia monasteria destructura, haec erant nec omnino valida et sana, nec prorsus corrupta. Frisia Orientalis iam mox transivit ad lutheranismum; cultus catholicus anno 1559 ibi est abolitus. Tamen monasteria non sunt suppressa, immo admissio novitiarum non est inhibita. Paulatim sunt extincta, Aland inter annos 1560 et 70, Langen circiter 1585, Barthe post annum 1600.

Frisia proprie dicta, et provincia Groningana, sub ditione regis Hispaniae manserunt catholicae. Sed, ab anno 1568 in Frisia factio calvinistica in diem praevaluit, pertinaciter luctans contra Hispanos, et praelati omnium ordinum, in odio illorum cum Calvinistis concordēs, partes haereticorum sunt secuti. (Obstinate se opposuerunt reformationi salutari, a Concilio Tridentino impositae²⁷), sicut erectioni novarum dioecesium, de qua supra. Dotatio earum constitit abbatibus ad hoc suppressis, et inde irae a parte religiosorum. Ordo noster hac re in Neerlandia et in Belgio varias amisit abbatias, et quidem inter praecipuas. In nostra circaria: Mariengarde, Wittewierum et Vincam Domini. Ab anno 1572 multoties monasteria a Calvinistis sunt devastata et combusta. Nimis sero praelati intellexerunt, se partes iniquas esse secutos. Anno 1580, Status Frisiae decreverunt suppressionem monasteriorum, simul statuentes, omnia aedificia illorum, quae ad usus agrarios non essent apta, statim esse

²⁵) Vulgo „Vetkopers“ et „Schieringers“. Confer de hac re EMMIUM, SCHO-TANUM, WINSEMIUM etc. |

²⁶) Confer Sibrandum Leonem, haec scandala plangentem (WUMKES 51).

²⁷) Anno 1563 omnes praelati Frisiae coadunati protestationem signaverunt sollemnem contra Concilium Tridentinum.

destruenda. Religiosi tunc partim in exilium tetenderunt²⁸⁾. Aliter res se evolverunt in Groninga. Ibi ad annum usque 1580 vix erat turbatio. Ab hoc anno tamen, ruri protestantismus coepit invalescere, sed devastations monasteriorum nonnisi in Merna et in Kusemer sunt peractae. Anno 1594, capta civitate Groningana, et ibi religio catholica est abolita, et monasteria sunt dissoluta. Aedes eandem sortem habuerunt quam in Frisia. Bona monasteriorum in utraque provincia abhinc cumulatim a gubernio sunt administrata ad „pios usus“, sed saeculis sequentibus sunt venundata. Religiosi, praestito iuramento, se nihil contra novam religionem esse acturos, non inquietati in conscientia sua, pensione concessa quiete potuerunt frui. Archivalia, in quantum nondum perierant iam ante in bellis et spoliationibus, raro tantum a religiosis sunt in exilium ablata, pluries vero ab illis gubernio tradita, ad pensionem obtinendam. Permulta archiva monasteriorum manserunt in deposito gubernii, donec saeculo peracto in fabrica chartae papyraceae in Makken essent deleta, ad obtinendum spatium!^{28a)} Gubernium postmodum coadunavit reliqua in unum, perpauca tantum hodieum subsistunt in Archivis Groningae et Leovardiae. In Frisia Orientali negligentia quasi omnia archiva sunt perdita, casu tamen Langense superest.

Aliquorum monasteriorum documenta tam funditus perierunt, ut reducamur circa illa ad coniecturas, sed et ceterorum coenobiorum historia, praesertim primordia eorum, ex defectu archivalium generatim iacent in tenebris, praeter ea quae scimus ex praeclaris chronicis supra laudatis. Hinc inde, in archivis privatis et municipalibus saeculorum XV et XVI, inveniuntur res monasteria nostra tangentes.

Aedificia, quae absque dubio passim erant pulcherrima, ut elucet ex descriptionibus traditis, statim fere ubique sunt rasa. Hinc inde, saeculo XVIII, aliquae partes eorum adhuc supererant, sed interea periere etiam ruinae, et ne lapis quidem totius huius splendoris venit ad nos. Rabies iconoclastica Calvinistarum tam fanaticae saeviit in omnia, quae monasteria in mentem possent revocare, ut ne in musaeis quidem publicis aliquid de illis supersit, praeter pauca aliqua residua exigui valoris.

²⁸⁾ *Conscriptio Exulum*, o. c. infra

^{28a)} M. SCHOENGEN, *Neerlandica in Belgische Archieven*, *N. Arch. Bl.* XVII (1908/09) p. 208

VISITATORES CIRCARIAE FRISIAE

Ab anno 1498, secundum Act. Cap. Gen. Laon

Abbas Lidlumensis	1497	Abbas Lidlumensis	1511—20
Abbas Parcensis	1498	Joannes quondam abbas	
Praepositi Langensis		in Lidlum	1521/26
et Barthensis	1499—1503	Abbas Lidlumensis	1527/39
Abbates Antwerpiensis		Abbas Floreffiensis	1571
et Parcensis	1504	Abbas Generalis	1574
Praep. Langensis	1505—08	abhinc, licet titulariter tantum,	
Abb. Lidlumensis et		visitatores et vicarii generales	
Praep. Alandensis	1509—10	Circariae Brabantiae ²⁹⁾ .	

EPITHETA

coenobiis huius circariae apponi solita

1. Epitheta Mariana:	Sepulchrum	:	Buweklooster
Camera	Silva	:	Lidlum
Stae. Mariae	: Marne	Vallis	: Weerd??
Campus	: Kusemer		
Curia	: Bakkeveen,	2. Alia epitheta:	
	Marken		
Gratia	: Schildwolde	Campus Rosarum:	Nijeklooster
Hortus	: Mariengaarde	Floridus Hortus	: Wittewierum
Insula		Mons Oliveti	: Veenklooster
(Stae. Mariae?):	Balna? Aland?	Mons St. Michaelis:	Bajum
Mons	: Hopels,	Mons Sinai	: Heiligerlee
	Vrouwtenberghe	Templum Domini:	Weerd??
Porta	: Palmar, Barthe?	Vera Charitas	: Koldinne
Ripa	: Aland	Vinea Domini	: Pingjum

²⁹⁾ Praeter visitatores annuatim nominatos, Capitulum Generale etiam saepius misit visitatores „ad hoc“, et insuper Abbas Steinfeldensis regulariter nominavit delegatos. Noti sunt nobis: Abbas Floridi Horti 1481/85 (HUGO II 240), item 1486 (RA Gron), Abbas Sti. Foillani 1484/85 (AAU 1949, 153), Doccumensis —1488 (HUGO II 379), Mernensis 1527/40 (ibid. II 241), et iterum Doccumensis 1527/29 (ibid. I 380), quod videtur esse corrigendum in 1543/47; Lidlumensis 1571 (ibidem I 326).

INDICES MONASTERIORUM FRISIAE

ab indicibus Ordinis, nobis pernotis, diversi; ex variis fontibus desumpti, ac in sequentibus saepius citati.³⁰⁾

- Ind. Vis. Elenchus monasteriorum sui juris totius circariae, ideo et 1290 complectens Frisiam Orientalem, occasione visitationis Abbatis Generalis anno 1290 redactus (vide supra in praefatione), addito numero religiosorum, quos ipse ibi invenit aquis anni 1287 superstitis. Nobis relatus est a Sibrando Leone³¹⁾.
- Ind. 1326 Monasteria Frisiae, Ultrajectensis diocesis continet, anno 1326?. MS Rijksarch. Utrecht, *Schuldreg. Hubert van Budel*. Publ. apud MULLER *Reg. Rek.* I 76 sq., et HALLEMA *Kloosterlijsten* 112/13
- Ind. 1505 Orig. „*Annael van Martena*“ (Saec. XVI), cuius multa extant MSS. Publ. *Chartbk.* II 14 sq., et HALLEMA o. c. 113/16
- Ind. 1509/10 Publ. BERNS, o. infra cit. 52/55, et HALLEMA o. c. 116/19
- Ind. 1510 (?) Orig. Hauptstaatsarch. Dresden, Friesländ. Sachen. Edd. HALLEMA, o. c. 119/21.
- Ind. 1529 Monasteria utriusque provinciae continet, anno 1529. Orig.: Bibl. Univ. Groningae, MS 129, fol. 226r. Edd. MATTHAEUS, *Anal.* III 481, HALLEMA o. c., melius GERBENZON art. cit. infra.
- Ind. Miraei MIRAEUS in *Chron. Ord. Praem.* (an. 1614) 50/51 praebet catalogum monasteriorum nostrae circariae, quae steterunt sub paternitate abbatis Steinfeldensis, simul enumerans asceteria ad illa attinentia³²⁾.

³⁰⁾ Extat Index monasteriorum in Westergo, saec. XIII (cf. MULLER-JOOSTING, *Bronnen* I 352/53), qui vero est valde incompletus, et ideo a nobis praetermissus.

³¹⁾ Sibrandus sua sponte fecit additiones. Ignorans omnino asceteria „Montis Stae. Mariae in Happelsa“, et „Verae Charitatis“, erronee ea identificavit cum Ter Apel et Nijklooster.

³²⁾ Circa multa graviter errat. Ita verbi gratia identificat Montem Stae. Mariae cum Doccum et cum Heiligerlee, Portam Stae. Mariae cum Kusemer, Montem Sion cum Veenklooster, quae certe sunt erronea, „Silvam Stae. Mariae sive Templum Domini“ cum Weerd, quod partim saltem videtur esse falsum. Sibrandus Leo et Miraeus ita facti sunt auctores confusionis maximae, quia in eorum fide omnes auctores in posterum haec menda descripserunt.

ARCHIVA ET FONTES NONDUM PUBLICATI
infra saepius citata.

- Diarium *Diarium sive Ephemeris eorum, quae apud senatum inter litigantes decreta, deque aliis rebus acta fuere ab anno 1553 (—1594), secretario Alting* (MS Stadsarch. Groningen, Recht. Arch. III a, 1/5. Editionem praeparat Dr. FORMSMA).
- Arch. Fr. Gen. Archief Friesch Genootschap Leeuwarden.
- Arch. Omm. Archief der Ommelanden, Rijksarch. Groningen (Citatur secundum Inv. MS ibidem).
- Cop. Gabbema S. A. GABBEMA, Copiarium MS saec. XVII, 2 voll. (Prov. Bibl. Friesland MS 90560).
- Leenkamer Algem. Rijksarchief den Haag, Leenkamer Holland.
- RR Klgr Gron. Rekeningen van de Rentmeesters der voormalige Kloostergoederen 1595—1796, ca. 360 voll. MSS (Rijksarch. Groningen).
- Res. Ged. St. Gron. Resolutieen der Gedeputeerde Staten, 1595 sq. (ibidem)
- RA Friesl. Klst. Rijksarchief Friesland (Leeuwarden), Kloosterstukken
- RA Gron. Recht. Arch. Rijksarchief Groningen, Rechterlijke Archieven, II. Hoofdmanenkamer. 6 dln 1571/97³⁴⁾
- Stb. Prov. Sch. Rijksarchief Groningen. Staatboek der Provinciale Schulden, 1626.
- StA Aurich Staatsarchiv Ostfriesland, Aurich.
- Stadsarch. Gron. Stadsarchief Groningen.

(Archiva, quorum inventaria sunt publicata, vide hic infra).

³⁴⁾ Multa continet de monasteriis, sed vix est legibile, quapropter indices redacti saeculo XIX, secundum quos citamus, non sunt completi.

